

Komentar i dopuna opisu Herceg-Novoga i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine

Evlija Čelebija (Evlija ibn Derviš Mehmed Zilli) poznati turski putopisac XVII st., rođen je u Carigradu 1611. god. Više nauke po-
hađao je kod dvorskog imama na carigradskom dvoru, gdje je imao
prilike upoznati mnoge značajne ličnosti ondašnje vladajući kaste.
Kroz 40 godina proputovao je prostrano Tursko carstvo, a od evrop-
skih zemalja posjetio je jedino Austriju.

U doba kad je živio Čelebija, tj. u XVII stoljeću, nastaju po-
litičke trzavice, sukobi između Sultana i paša, a i sukobi među sa-
mim pašama po mnogim stranama prostranog carstva. Uzrok tome
je bio postepeni ekonomski pad zaostalog feudalnog turskog carstva,
nagli porast janjičarske moći, koji su od tada postali glavni faktor u
pitanju vlasti.

Čelebija je sudjelovao u mnogim ratnim pohodima, koje je tur-
ska imperija vodila u Aziji, Africi i Evropi. Bio je početkom Kan-
dijjskog rata između Turske i Venecije 1645. god. na Kreti, u kaz-
nenoj ekspediciji gušenja ustanka anadolskog beglerbega Alipaše,
u Vlaškoj protiv erdeljskog vojvode Rakocija (1657). Kod nas je su-
djelovao Čelebija u pohodu na Šibenik, Split, Klis i Zadar i to sa
Melek-pašom bosanskim u rujnu 1660. god., a iste godine bio je
upućen u Čakovec kod bana Nikole Zrinskog u svrhu otkupa bihać-
kog kapetana. Više puta službeno je putovao u Carigrad u raznim
misijama, povjerenim mu od strane njegovog strica Melek-paše bo-
sanskog, te je imao prilike dobro upoznati naše krajeve i opisati ih.
Tako su od njega potekli opisi Srbije, Hrvatske, Bosne, Dalmacije
i Crne Gore.

Prvi put se njegov boravak u našim krajevima spominje po
dolasku u Livno gdje ostaje dva mjeseca, a u Bosnu ga je put nanio
iz Beograda zbog pohoda turske vojske na Dalmaciju (10. IX 1660).

Svoje putopisne bilješke sakupio je Čelebija u opširnom djelu
pod naslovom »Siyahatnama« (Kronika putovanja). Djelo je razdi-

jeljeno u deset poglavlja, od kojih su najinteresantnija V i VI poglavlje. U V poglavlju opisao je Čelebija svoje misije po Bosni, ratovanje po Dalmaciji za vrijeme Kandijskog rata (od travnja do studenog 1660). U drugom poglavlju opisao je političke misije po Hercegovini, putovanje u Dubrovnik i Herceg-Novu (ožujak 1663 — ožujak 1664).

Do Herceg-Novoga dospio je Čelebija iz Beograda odakle je krenuo 20. IV 1664. sa porukom Čuprilić vezira hercegovačkom Suhhrab Mehmed-paši. Trebalo je da ovaj učvrsti Hercegovinu i izvrši pritisak na Kotor. Evlija je putovao preko Srbije, Pljevalja koje su tada bile centar hercegovačkog Sandžaka i zatim preko Foče dospio do Nevesinja, pa preko Ljubinja u Dubrovnik, a otale u Herceg-Novu.

U Dubrovniku je trebao predati rješenje Suhhrab-paše glede neke pljačke Novljana u korist Dubrovčana. Tu je bio prvih dana mjeseca svibnja i ostao je tri dana u karanteni u Lazaretu na Pločama radi provjere zbog infektivnih bolesti.

U gradu je ostao par dana i krenuo dalje u pratnji blagajnika novskog janjičar-age da razgleda Novi. Čelebija opisuje taj put i veliku pratnju tursku i dubrovačku, koja mu je bila dodijeljena radi osiguranja od bokeljskih hajduka. Putovao je po visoravni morske obale neprolaznim putevima, »podnoseći muke i nevolje«, a radi nesigurnosti terena putovalo se samo danju. U Herceg-Novome je Čelebija boravio tijekom mjeseca svibnja 1664. god., ali se ne može utvrditi datum ni duljina boravka. U svojim zabilješkama Čelebija navodi pravac puta kojim je krenuo iz Dubrovnika. Najprije je došao do grada Mirčine. To je bio Cavtat, do kojeg je putovao pet sati. Po njegovom opisu grad je bio šesterokutan, imao je troje gradskih vrata (nije su bila nego jedna) tri tisuće kuća (!), sa svih strana opkope (odbrambeni zid bio je samo na prilazu poluotoka i nešto na obali prema zapadu). Sve je to pisao po pričanju jer nije bilo u planu zaustavljanje u Cavtatu.

Od Cavtata je putovao četiri sata do kasabe Čine (Čilipi) gdje je prenoćio a odatle put grada Čikerupa (Molunat) za koga veli da je malen i građen na litici uz morsku obalu, a u pristaništu istoga bilo je 45 galiija (Veliki Molunat). To su zidine Molunta sa njegovom lukom u kojoj su se sklonili brodovi od nevremena, jer to je jedina luka od Cavtata do Boke, na opasnom području konavoskih stijena. Znači da je Čelebija putovao po lošem vremenu, po brdovitim predjelima tzv. »Donjom Stranom«. Jedino mjesto koje možemo prema prijevodu ubicirati je selo Bezboge (kod Čelebije Bogolipje) u Vitaljini. Dakle prošao je preko Radovčića, Mikulića i Đurinića sa kojih visina je inače mogao vidjeti luku Vel. Molunta i u njoj brodove. Za Bezboge veli Čelebija da je »selo krasno i udaljeno milju od mora«. Tu u blizini završavao je dubrovački teritorij, i tu je bila uvi-

jek pogranična sanitarna stanica sa vlastelinom i osobljem (cazzamorte). Hrbatom brda Kobile išla je dubrovačka granica, koju je Evlija prešao Ilijinom Kitom, pa preko sela Žvinja sišao u ravnicu Igala, Tople i stigao u Novi.

Što se tiče iskrivljavanja imena na ovom kao i daljnjem putu, odnosno povratku u Dubrovnik, vidimo da neka liče ponešto na original. Izgleda mi da je to sve nastalo jer je imena mjesta i utiske bilježio mnogo kasnije, zato ih je miješao i naopako iznio, a da ne govorimo o onome što su mu drugi koješta pričali.

Na povratku iz Novoga za Dubrovnik, Čelebija spominje selo Senkor, u kojemu je manastir sa tri topa i vlastelin. Pomiješao je naziv, a to bi bilo zadnje tursko selo na dubrovačkoj granici Prijedor, gdje je i prešao granicu, pa nastavio preko Vodovađe na Manastir. Prenocio je u selu Neferija (Srebrno u Župi) i sutradan stigao u Dubrovnik, a ne kod emina dubrovačkog Lazareta (kako Šabanović misli) jer je kuća ovoga u sklopu Lazareta na Pločama, a Čelebija je dobro već poznao Lazaret i opisao ga. Prema Čelebijinim opisima treba se odnositi s izvjesnim nepovjerenjem, uzmemo li u obzir da je on orijentalac, čiji su pogledi jednog zanesenjaka često i pjesnički pa zapisuje i izmišljotine koje mu je okolina pričala, bez da se potrudio da sam te činjenice i utvrdi. Radije prihvaća legende negoli povijesne istine. Ipak je njegovo djelo važno svjedočanstvo za naše zemlje i narode u razdoblju XVII st., stoga što je vezano uz geografiju, folklor, povijest, arhitekturu i mnogo toga što je zapisano o našim narodima. U poglavlju »Oblik i položaj grada Novatejna« opisujući Novi, moram upozoriti čitaoca, da se taj grad dijelio na dva dijela: Donji (Stari grad) i Gornji grad što predstavlja danas sinonim za tvrđavu Španjolu sa okolnim kućama, koja se nalazi na vrhu brežuljka zapadno od Donjeg grada.

Ti su nazivi često doveli u zabunu naše povjesničare pogotovo prije gradnje Španjole (1548). Bila su dva dizdara,¹⁾ tj. zapovjednika u Novome tj. Kanli Kule (Forte di terra) i Pomorske tvrđave (Forte di mare), jer i onako je grad bio poprečnim zinom razdijeljen na dvije polovine. To se dobro vidi i na najstarijim ilustracijama Novoga iz XVI st. Tako ga i Čelebija smatra dvostrukim gradom »na ulazu jednog malog zaliva Jadranskog mora«.

U poglavlju pod naslovom »Čvrsta tvrđava i jaki bedem grad Novi« opisano je osvajanje Novoga od strane Turaka 1482, zatim dvije opsade od 1538. i 1539. god., što je historijski netačno prikazano. Prelazi na opis upravnog sistema grada, koji je carevom naredbom,

¹⁾ Dizdari (kastelani) bili su tvrđavski zapovjednici. Dva su bila dizdara u Novome i to dizdar Donjeg i Gornjeg grada. Poznata su nam mnoga imena novskih dizdara iz spisa dubrovačkog arhiva iz XVI i XVII st.

postao središte Kadiluka,³⁾ a pripadao je hercegovačkom Sandžaku. Prema sistematizaciji Kadiluka, Novi je plaćao 150 akči poreza (srebrni sitan novac). Imao je muftiju (najstariji vjerski poglavica, koji je rješavao po šerijatskom pravu obiteljske rasprave).

Od vojnih zapovjednika u Novome je bio janjičar-aga (zapovjednik istoimenog odreda), janjić, krilnik, ekonom, vojni bombardijer, arhitekta (ali ne za veće pothvate jer taj dolazi direktno iz Carigrada), carinik i pomorski aga (nad 300 mornara s kojima pljačka po moru). »Pljačka gradove zaliva Varige« znači reminiscencu sudjelovanja novskih fusta napadom na unutarnji dio Boke, kao i prilikom napada na Perast 1624. i 1654. god. Predstavnik grada (ajan) sa 22 age upravlja gradom i njegovim područjem. Ajan reprezentira upravno tijelo pred vlastima, a cjelina odlučuje o spornim pitanjima bilo unutar ili van novskog teritorija, te je dopisivanjem u stalnom kontaktu sa Dubrovnikom.

Donji i Gornji grad imali su posebne zapovjednike, koji su neovisni o janjičar-agi. U oba grada »u desnoj i lijevoj zapadnoj tvrđavi su dobrovoljci« znači domaći živalj muslimani u slučaju potrebe sačinjavaju vojsku od 1500 vojnika. Većina stanovnika »su bili arnautski, bosanski i hrvatski junaci« za koje Čelebija veli da nose neku vrstu tijesne odjeće i kratke hlače tako da su im cjevanice gole. Znači da su se oblačili po zapadnom uzoru tog vremena i razlikovali su se od odjevanja okolnog muslimanskog življa.

Grad Kumbor (Vrbanj)

Čelebija je opisao položaj turske utvrde na Kumborskom tjesnacu. Netačan je u opisu datuma i historijatu razaranja utvrde Vrbanj. Da bi opravdao rušenje te tvrđave navodi izvjesne činjenice tj. da je posada navodno bila podmićena da napusti utvrdu, a ne da ju je venecijanska flota razorila. Po njegovom mišljenju Vrbanj treba ponovo izgraditi i jače učvrstiti, tim više što su ostaci još u dobrom stanju. Opstanak ove tvrđave odlučio bi sudbinu Kotora. Obraćajući se na istočnu stranu Novoga? od svih sela jedino mu je za oko zapelo selo Kute (Kutine) koje ga je svojim položajem i mnoštvom maslina upravo očaralo. Pretjerao je kad veli da Kute ima 500 kuća i svog muselima (više upravnog činovnika).

³⁾ Kadija je sudac koji sudi po šerijatskom pravu teže slučajeve civilnog karaktera. Inače, manji prestupi spadali su pod kompetenciju kapetana, vojvode i knezova po selima.

Kadija je strana osoba koja je došla zakupom do tog činovničkog položaja i kroz određeno vrijeme vrši dužnost suca. Dužnost mu je bila ovjeriti i protokolirati sva akta, bilo službenog ili privatnog karaktera. Njegova je presuda konačna i protiv nje nema utoka. Kadijina dužnost bila je i briga oko vakufa (zadužbine u dobrotvorne svrhe) kao i vršenje dužnosti pupilarnog suca. Kadijin zamjenik u gradu bio je čehaja, a po manjim mjestima naip.

»Oblik i položaj grada Novatejna« (dvaju gradova)

Čelebija je boravio u Novome za Kandijskog rata (1645-1669) i to po mom mišljenju oko polovine svibnja 1664. god. Nastojat ću njegov opis usporediti sa stvarnošću koja proističe iz historijskog poznavanja činjenica ondje gdje se Čelebija udaljio od istine. Kao što sam već upozorio Čelebija je imao bujnu maštu i opisi su mu često nerealni. Bio je vjerski fanatik i smatrao je za logično da cijela Evropa bude pod turskom vlašću.

Čelebija je opisivao lokalitet između Donjeg i Gornjeg grada kojeg je zvao Voranica, a često i Vranija dočim pravi naziv je Vratnica, koja je sačinjavala jednu od pet mahala Novoga. Sastojala se od rasijanih kuća, vinograda, u čiji sklop spada i Gornji grad (Španjola). To je za Čelebiju predstavljalo pojam Gornjeg grada »koji je strmenit i manji od Donjeg«.

Topovi šah i baljemez (dalekometni) »dopiru do zaliva Rose, koje se nalaze nasuprot Novome«. Ova luka Rose na obali poluotoka Luštice, uvijek je pripadala Veneciji. Od Novoga je udaljena zračnom linijom jedva 3 kilometra. Najveći domet topa, baš u doba ovog opisa za vrijeme Kandijskog rata, ispaljen je iz kolubrine sa tvrđave Sv. Ivana, prilikom desanta venecijanske vojske na otok Lokrum. Udaljenost cilja tj. nedovršeni Lazaret na otoku je nešto više od 800 metara od tvrđave Sv. Ivana.

Čelebija se vraća opet na Gornji grad i veli da prema istoku ima »dvostruka velika gvozdena vrata«. U okolici ima 130 kuća, ima 300 vojnika posade. Njeni topovi tuku do granica Kotora dakle do Veriga (12 km!). Za Donji grad Čelebija kaže da »leži na niskim stijenama«. Istočni dio grada djelomično je tako sagrađen, ali zapadni dio leži na provalijama. Jer, kada gledamo venecijanske slike Novoga iz XVIII st., zapadni dio grada upravo lebdi. Danas bi dobili isti dojam, ako apstrahiramo sve ono što je podno zidina sagrađeno tijekom XIX i XX st. Za Čelebiju je Novi »grad tako jak da ga nije moguće opisati«. Međutim po izvještajima sa raznih strana doznajemo da svako nekoliko godina silaze paše sa vojskom da bi ga zaštitili dok se zidine i utvrđenja ne poprave, a i veliki potres ga je jako oštetio (1667). Jedino, grad je branio njegov prirodni strateški položaj, te mu je bilo teško i približiti se osim sa istočne strane, sa koje je kroz historiju uvijek stradao prilikom opsade.

»Na morskoj obali ima prost zid od hrastovih greda«. Po ovome zaključujemo da su Turci bili prisiljeni da se na morskoj strani grada zaštite palisadama, jer im je zidine, po svoj prilici, rušilo more. Prema ostacima zidina i utvrda vidi se na morskoj strani krpljenje bilo iz turske ili venecijanske epohe.

Za vrijeme kuge zatvarali su dvojna vrata, a treća su bila otvorena i pod stalnom kontrolom, pazili su na osobe koje su prolazile.

Ostala bi otvorena jedino glavna vrata tj. današnje Sat-kule. Troja vrata ostala su i do danas iako ne u originalnom obliku: vrata Karače, Morska vrata pored Morske tvrđave i vrata Sat-kule. Tako zvana »Magareća vrata« otvorila je Austrija u XIX st., kad su zidine Novoga izgubile stratešku važnost, isto tako i prilaz Krvavoj kuli na sjeveru je tada otvoren.

Predgrađe pod Tornjom sata po Čelebijinom opisu leži na obali rijeke (današnji donji trg). Ustvari bio je to nabujali potok koji je tekao opkopom grada do mora, a na nekim venecijanskim slikama Novoga pored grada označen je »Torrente«. Taj je prokop zatrpan kasnije u XIX st. nadograđivanjem predgrađa u prostoru pred zidinama. Također za Evliju Čelebiju voda Topla je rijeka, koja izvire iz planine Pive. Za nju zna jer će docnije sa hercegovačkim pašom sudjelovati u kaznenoj ekspediciji na hercegovačka plemena oko te rijeke. Vrata Karadže vode ka predjelu Tarnovice (danas izgubljen pojam naziva) a Jalijska kapija tj. morska vrata je Čelebija opisao kao jako velika. Nedavno su ponovno otvorena kao prilaz iz starog grada »na more«. Mislim da nijesu mijenjala ni oblik ni veličinu od toga doba. Prilaz vratima branio je strmi zid sa puškarnicama i gvozdeni »raštio«. Za turske vlasti Čelebija veli da su tri gradska vrata imala drvene pokretne mostove iznad prokopa. Glavna vrata grada vode u Vratničke vrtove.

Pored Kanli kule opisuje Begovu tvrđavu na jugoistoku grada. To je bilo veoma izloženo utvrđenje na Karači koje stanovnici Novoga zovu Torijun. Utvrđenje je bilo povezano sa zidom do Krvave tvrđave, a sredinom koga su bila gradska vrata sa odbranbenom kulom. Taj bedem, kula i vrata srušeni su koncem XIX st., uza sve proste ondašnjih dubrovačkih novina.

Baš na tom položaju stradali su borci Sv. Lige pri zauzeću Novoga 1538. god., kad su upali u kliješta između dvaju zidova Karače, te je taj predio i dobio ime Crnog potoka (Karadže).

Za utvrđenje Tarnovice (Karače) Evlija govori da je ravna Kohkala-bedemu, što u arapskom označuje tvrđavu na uzdignutom položaju, kako je to onda izgledalo povezano zidovima koji su se spuštali sa Kanli kule do Karače.

Tvrđave Novoga oružane su sa 130 različitih topova »sa svom ratnom spremom«. Prema iskazima suvremenika ta sprema je bila nedovoljna za dužu odbranu grada, a ktome još i pokvarena od vlage. To se dokazalo prilikom slijedeće opsade 1687. god., kad su braniooci Donjeg tražili pomoć od Gornjeg grada, nakon nekoliko dana opsade. Tijekom Kandijskog rata Mlečani stalno šuruju sa okolnim plemenima protiv Turaka, a bokeljski hajduci se zalijeću na novski teritorij. Radi toga gradske age sa janjičar-agama stalno noću obilaze straže, te ih strogo kažnjavaju ako ih iznenade pri spavanju.

U Novome je stacioniran odred janjičara od 80 članova, zapravo to je bila regularna turska vojska na čelu sa janjičar-agom. Uvečer i ujutro svirala je muzika koja je pratila ophodnju vojnika prilikom mijenjanja straže.

Grad sa predgrađem dijelio se na »pet lijepih naseljenih mahala«, od kojih je najznatnija bila Bajazetova mahala (Gornji dio starog grada do poprečnog bedema), mahala sudnice na Karači sa Trnovicom, mahala donjeg dijela grada (predio Citadele), zatim mahala Vratnica sa gornjim gradom. Petu Čelebija nije naveo.

Novi je imao 3080 kuća. Poznavajući opseg i okolinu grada, to bi moralo biti shvaćeno pod pojmom grad-država, a i to bi bilo pretjerano, zatim navedenih 47 džamija isto tako shvaćeno.

U Donjem gradu zadivila je Čelebiju »stara Bajazetova džamija«, kojoj je minaret od ćeramide a nije kao ostale zgrade pokrivena lisnikom (kamenim pločama) već crijepovima. Ta se nalazila na mjestu današnje crkve Sv. Arhanđela, gdje je bila i presahla česma sa turskim natpisom koji se čuva u Zavičajnom muzeju Herceg-Novoga. Prilikom gradnje bivše općinske zgrade koncem XIX st. i rušenja ostataka te česme naišlo se na grobove sa kršćanskim simbolima križa i medalja od bakra. Imala je ta džamija u svom sklopu i kupatilo.

Za Donju džamiju veli da je »čuvana i sjajna«. Bila je na mjestu negdašnje stare crkve Sv. Jeronima (porušena 1860) te je ova i bila podignuta na njenim temeljima. Bila je najveća muslimanska bogomolja u Donjem gradu. Do ove Donje džamije bila je sprovedena voda iz Gornje.

Neke džamije nose imena osoba koje su doprinijele za njihovu gradnju. Tako kod mosta Glavnih vrata (današnja Sat-kula) bila je manja džamija Sulejman-age, zidana za vrijeme Murata IV (1623-1640). Ovu napominjem radi toga što se nedaleko od nje nalazio han o kome ću kasnije pisati.

Novi je imao dvije škole za hodže (medrese), nastavnike u školama, a bilo je i sedam drugih nižih škola (mekteba). Zgrade ovih ne odlikuju se visokim kubetima. Za zadužbine, piše Čelebija da su veoma slabe. To je bilo ono o čemu su pravovjerni muslimani mnogo vodili računa po ostalim djelovima naše zemlje, a vidimo da se u Novome mnogo za to ne haje. Bit će stoga što su radije ulagali novac u trgovinu ili u što korisnije.

U Čelebijino doba bilo je u gradu pet izvora vode, koji su bili sistematski regulirani i pokriveni nadstrešnicama. Sve vode u Novome proističu iz izvora Karače. Jedini taj izvor do danas djeluje. Svi su ostali nestali, bilo zatrpani potresima ili izgubljeni. Kasnije za Mlečana ovaj predjel zvao se »Contrada di st. Chiara« (predio sv.

Klare), po tradiciji nekog bivšeg samostana istog imena, a po tome i vrata Karače zvala su se vrata sv. Klare, međutim ima i drugo navedeno tumačenje imena.

Čelebija je ubicirao i han za koga veli da se nalazi u blizini male džamije Sulejman-age Ramovića (mečet) i to nedaleko od glavnih vrata grada. Taj han je bio okružen otvorenim dvorištem i okolnim zgradama, u kojima su bila skladišta i konačišta. Za mletačkog doba nastavio je taj han i pored lazareta da djeluje u istom smislu kao pod Turcima i zvao se »Publica Bassana«. Naziv mu dolazi od turskog badžama što znači carinu, trošarinu. Tu na njegovim zidovima bio je grifon iz mletačkog doba sa natpisom »Comercio tutando«, što je prilična rjetkost. Austrija je Bassanu preuredila u vojne kancelarije. Danas je to onaj četverokut sa okolnim zgradama u kojima je smještena današnja tržnica Herceg-Novoga. Za novsku čaršiju Čelebija veli da je imala 300 prodavnica i u njima se može dobiti svaka vrsta robe. To je pretjerani broj i za cijeli teritorij Novoga, jer već Gornji grad nije imao ni trgovine ni pazara. Na obali Tople održava se »Daniča vašar«, ali nalazimo i onaj drugi koji Čelebija ubicira uz malu džamiju Ramovića. To je mjesto gdje se uvijek održavao pazar u Novome do gradnje današnje tržnice, tj. na trgu pred glavnim vratima grada. Od mletačkih vremena do nedavno prodavalo se »pod murvama i na pižulima«. Bio je to po svojoj jednostavnosti stilski izjednačen trg, ali pitoreskan i svojom rustikom oku ugodan.

Taj se trg »piazza« ponavlja u mletačkim registrima u vidu molbi raznih obrtnika i trgovaca, koji traže lokaciju za obnovu svog zvanja i trgovine nakon 1687. god.

Za novski zaliv Čelebija govori da je velik, ali da nema pravog pristaništa gdje bi se mogli brodovi skloniti, nesigurni su sa svih strana, jedino da su zaštićeni od jugoistočnog vjetera. Naravno da je to istina jer je novska obala izložena horizontu i nepristupačna te su se brodovi vezivali uz grebene na kojima još danas nalazimo gvozdenih kuka. Za nevremena brodovi koji se nalaze pod Novim, moraju se sklanjati u susjedno Rose.

Za mletačkog doba predio obale oko današnje željezničke stanice pa i dalje do pod Lazaret zvao se »alle Stangate«. Naziv dolazi od dvostrukog reda kolaca u moru, na kojima su položene daske, do kojih bi brodovi ili lađice mogle pristupiti. Opazio je Čelebija i »crno kamenje u pristaništu« i naravno usporedio ga sa kubetima banja. Među ovima napominje Karatač prema tvrđavi Abaz-pašinoj (Morska tvrđava). Taj crni kamen da je na zlu glasu zbog brodoloma, ali njega je kao i ostalo kamenje »božja pomisao postavila«, jer ono brani pristup neprijateljskim brodovima.

Za narod Novoga kaže Čelebija da je zdrav. Naravno, kad su većina stanovništva doseljeni Hercegovci, dočim ostalo stanovništvo

po selima osvježavano je iz pozadine i to na feudalnim imanjima, jer je kuga često morila taj narod. Stanovnici govore bosanski, srpski i latinski (valjda talijanski), oni idu svi naoružani. Znači da je javna sigurnost nikakva, jer je ratno doba, a sa svake strane upadaju hajduci. Ta navika nošenja oružja održala se do današnjih vremena, te je postala sastavni dio narodnog odijela.

Razlika u odijevanju samih muslimana očita je. Dok pučani nose crveni fes, raznobojne dolame preko leđa, i ogrtač koji se sklapa preko prsiju (pešli), age i drugi dostojanstvenici nose turban. Naravno da u gradu i okolici ima imućnih ljudi, to je istina ako uzmemo u obzir da novske age i drugi imaju posjede od Kostanjice, preko Bijele i cijelo područje novskih sela, a imaju posjede i u Hercegovini gdje često idu na obilazak u okolici Bileća i Trebinja (»Donji Vlasi«). U mirno doba Novljani trguju sa susjednim primorcima: Vitaljinom, Konavlima, Dubrovnikom, Bokom i Hercegovinom.

Uz pasus da »neprijatelj uđe u grad i bombardira ga, ali sa malo štete, jer je grad jako utvrđen« mogu navesti da malo koji ratni brod Venecije, koji je ulazio ili izlazio iz Boke, nije se približio i sasuo na Novi svoju artiljeriju. Po kopnu su se Peraštani sa hajducima zalijetali do samog grada, pogotovo kasnije kad su osvojili teritorij do Kumbora, i znali su na novskom pristaništu zabosti svoju zastavu. Poznat je slučaj, i opjevan u bugarštici, kad su se Peraštani noću prikrali pod grad lađom, uništili posadu, odvukli turski brod pod otok Gospe i potopili ga i to sve za osvetiti svog sugrađanina Sokola. Te vrste represalija između Novljana i Peraštana bile su česte, sve u znak dobrog susjedstva. A u mirno doba kad međusobno trguju onda se bratime i dapače Turci šalju svoju djecu na odgoj u Perast.

»Ulice u Donjem gradu su tijesne, čiste i popločane«. Sigurno je da je već od turskog doba Novi dobio onaj urbanistički plan sa dvjema glavnim ulicama koje se protežu od »Trga od oružja« (Piazza d'armi) paralelno u smjeru sjever-jug, Tako je ostalo do danas. U zatvorenom gradu drugi trg je bio pred negdašnjom donjom džamijom, a kasnije crkvom sv. Jeronima. Tu se u Novome uglavnom i odvijao gradski život.

Čelebija ne govori o broju stanovnika Donjeg grada, ali po jednom svjedočanstvu iz toga doba bilo je oko 600 ljudi i to samo muslimana. Kršćani nijesu smjeli stanovati u gradu niti išta posjedovati jer je grad bio tvrđava.

* * *

Čelebija se iz Novoga vratio u Dubrovnik, a odatle preko Slanoga na Trebišnjici uputio se za Bileće, gdje se imao sastati sa Suhrać Mehmed-pašom. Tu su prispjeli dubrovački poklisari harača. Čelebija je predao paši žalbe Dubrovčana na Novljane i obratno, žalbe Novljana na Dubrovčane.

U to doba okolina Bileće je upropaštena, a Čelebija misli da su tome krivi hajduci. Hajdučke gerile sijale su stravu, nesigurnost na svakom koraku i terorom dokrajčile moral pograničnog stanovništva. Baš tada u Bileću su stigli podanici Risna i jadali se na nevolje zbog hajduka koji su činili veliku štetu otimačinom blaga i odvođenjem roblja. Sam Čelebija, koji je jedva ostao živ u jednom prepadu hajduka, napominje oružanu pratnju od 100 ljudi iz Dubrovnika do Novoga, jer to je područje bilo najopasnije, posijano hajdučkim busijama.

Što se tiče unutarnjeg dijela Boke Čelebija ne donosi ništa osobitog, jer ne ulazi u gradove niti priča o njima po čuvenju.

Iz Bileća je Suhrab Mehmed-paša krenuo sa 9000 ljudi na pohod Boki. Čelebija ne objašnjava trajanje puta niti smjer, dok nisu dospjeli poviše Perasta.

Ali ni Peraštani nijesu spavali. Sigurno da su preko svojih povjerljivih ljudi doznali o kretanju i smjeru turske vojske, isto kao i pred deset godina. Izgleda da su Turci sišli preko Ledenica i sela Glogovca, kao i 1654. godine, pa ih je i ovog puta Perast dočekao paljbom sa tvrđave sv. Križa. Po opisu, turska zasjeda porazila je veliku četu hajduka, oteli plijen i roblje a zarobljeni hajduci služili su Turcima kao kalauzi.

Čelebija se sa Suhrab-pašom utaborio na brdu poviše Perasta te je u spojenim otocima Gospe i sv. Jurja vidio bijelu tvrđavu na obali mora, peterokutnog oblika, niskih bedema sa crkvama i zvonnicima. Napad Turaka na Perast slabo je prošao jer su se zapleli u zaprekama od drvenih balvana sa »hiljadu đavolstva« (sigurno se nešto u Perastu gradilo), a opkopi puni mora sa dignutim mostovima bili su sigurno mandraći u koje su se Turci upleli. Ne postigavši ništa tu, vojska je krenula put Kotora, kamenitom obalom preko Dobrote, a prije toga je posjekla sve »vinograde i bašte« u Perastu. To je izgleda izmišljeno jer je tu sami goli kamen.

Kotor je bio Turcima nepristupačan svojim jakim utvrdama i opkopima. Čelebija opisuje njegov vanredni strateški položaj, bastione i gradska vrata »okrenuta prema moru«, a došao je sa dobrotske strane. Sigurno su to bila zapadna vrata na rijeci Škurdi.

Kotor nije bio iznenađen napadom Turaka jer se sa okolnih brda signaliziralo pomoću dima i topovskih hitaca i upozoravalo stanovništvo na opasnost. Čelebija je vidio kako narod bježi, a neki su se i lađama prevozili u grad. Na gradskim zidinama vijorile su se crvene ratne zastave sa krstovima, a branioци su bili na svojim mjestima spremni za odbranu. U luci su bile četiri galiје i dva zarobljena turska broda. Nadalje priča o kotorskom zalivu, koji je bogat

ribom, o nekom otoku koji je velik osamnaest milja, i da su svi samostani po Boki utvrđeni.

Opsada ili bolje rečeno pljačka i uništavanje okolice i to Dobrote trajala je pet sati. Turci su se približavali gradu ali branioци nijesu učinili ni jedan protunapad niti je ijedan hitac iz topa ispaljen. Izgleda kao da su Turci indignirano napustili Kotor, jer Čelebija ne napominje niti okršaje niti gubitke bilo s koje strane. Brzim maršem vraća se turska vojska prema Perastu. Prolazila je ponovno »ispod Kotora« (a galiје u luci i zidine do mora) te »ispod Perasta« (a mjesto je na samoj obali) i prispjeli su do »Kule u zalivu Verige« tj. u Risan.

Dakle kako mi izgleda ova operacija Suhrab-paše morala je biti izvršena u jedan dan i to hitro, jer Čelebija ne navodi ni vrijeme trajanja puta, niti mogućnosti koje su mogle iznenaditi Turke.

Znao je za neuspjelu opsadu Kotora iz 1657. zbog nesudjelovanja uvrijeđenog bosanskog Sejdi-paše. Predlaže da se sagradi jaka utvrda na Verigama, koja bi prisilila Kotor na predaju.

U Risnu je Čelebija ostao nekoliko dana. Njegovu je povijest pobrkao pa kaže da je taj grad Sultan dao u leno nekom begu, što se protivi sa sustavom turske imperije. U gornjem Risnu ima oko 150 kuća i 200 ljudi posade, dočim u donjem gradu pri moru ima oko 2000 žitelja. Jedino je važna stvar u Risnu, da se tu nekada nalazila tvornica baruta jer se po obližnjim brdima našlo nalazište nekog bijelog sumpora. On kaže da je Suhrab-paša spasio Risan, oslobodivši ga od neprijateljskog pritiska i s velikim počastima i slavljem ušao u grad.

Iz Risna je Čelebija sa Suhrub-pašom krenuo na kaznenu ekspediciju protiv buntovnika Pivljana i Nikšićana.

* * *

Htio bih čitaoce upoznati sa funkcionerima ondašnje turske civilne i vojne vlasti, koji se često u povijesnim traktatima spominju a često i brkaju njihove funkcije. Potrebno je navesti i podjelu turske imperije koja je izgledala ovako:

Najveća političko-vojna jedinica bio je vilajet koji se dijelio na sandžake, a ovaj na kadiluke. Kadiluk se dijelio na nahije, a ova na gradove i sela. Gradovi na mahale (djelovi grada i predgrađa) i sela.

Prema Škariću, novski kadiluk bio je u hercegovačkom sandžaku. U XV i XVI st. bilo je spojenih jedinica, pa je Novi i Trebinje predstavljalo jednu upravnu jedinicu. U nahijama upravljaju vojvode koje su od XVI st. u Novome, a kasnije je njihova vlast ostala i nadalje u Nevesinju i kod Donjih Vlaha. Vojvode su iz redova spa-

hija.³⁾ Službeno ih tituliraju begovskim naslovom. U drugim nahijama Hercegovine vojvode su bile iz kršćanskih krugova koji su također djelovali kao upravni funkcioneri civilnog značenja, i to većinom među brdskim stanovništvom gdje je turska vlast bila nesigurna.

³⁾ Spahije su bili veleposjednici čija je godišnja renta iznosila do 20.000 srebrnih akči. U ratu su služili kao konjanici i dužni bili sobom povesti nekoliko pješaka, sve na njihov vlastiti trošak. Spahije se uklapaju u regularne trupe. U Novome bilo je više spahijskih obitelji: Šabanovići, Alagići, Bardonići, Begzadići i Sulejmanovići. Iz spahijskih krugova bili su i kapetani koji su predstavljali upravno-političko tijelo. Njihov djelokrug, uglavnom, bio je na periferiji nahije tj. duž venecijanske i dubrovačke granice Novoga. Bila je to ustvari čisto policijska služba. Kasnije, kad je ta služba izgubila svoj značaj, njihov nadzor prešao je na brigu oko utvrđivanja gradova. Pod vlast kapetana spadali su panduri, koji sačinjavaju neregularnu civilnu vojsku po selima iz redova muslimana i kršćana. Kapetani Donjeg i Gornjeg grada spominju se još u XVII stoljeću. Svaki spahija imao je čehaju, tj. svog zamjenika po nahijskim centrima, koji je bio njegov zastupnik po ekonomskim pitanjima. Njihove dužnosti inače nisu u potpunosti precizirane. Spominje se još i to da su djelovali kao zamjenici viših civilnih ili vojnih funkcionera.

L I T E R A T U R A

- V. Škarić — »Podaci za historiju Hercegovine«
H. Šabanović — »Evlja Čelebija, putopis«
S. Bašagić — »Kratka uputa u prošlost B. H.«

R é s u m é

LE COMMENTAIRE ET LES COMPLÉMENTS DE LA DESCRIPTION DE HERCEG-NOVI ET BOKA D'EVLIJA ČELEBIJA 1664

Petar SAGER

Evlja Čelebija est un auteur connu des descriptions de voyage du XVIIe siècle. Il avait passé la grande partie de sa vie en voyageant par toute l'Europe Turque, et pris part dans plusieurs batailles menées par des Turques et les a décrites dans ses journaux.

Les manuscrites d'Evlja Čelebija sont très précieux pour une connaissance de l'histoire de Boka Kotorska, particulièrement sa partie d'ouest. Bien que avec une vue romantique sur les villes et la nature, ses descriptions de voyage par nos régions éclairent toute une rangée des faits — au sens géographique et urbain.

Une compte rendu de la description de voyage d'Evlja Čelebija était donnée par H. Šabanović et l'auteur de cet article, connaissant des documents l'état des faits de Herceg-Novl et ses environs du temps des voyages d'Evlja, complète et corrige les affirmations d'Evlja et les conclusions de H. Šabanović.

Après cet article, l'image de Herceg-Novl du XVIIe devient plus complète au sens urbain.